

'rente tot een eeuwige pacht' placht te gebruiken, is de term 'pacht' wel te verantwoorden, maar het bevordert de duidelijkheid niet: men moet nu eerst de oorkonde lezen om te weten wat het regest bedoelt, een erfrente of de (veel minder voorkomende) erfpacht die op een andere eigendomsverhouding berust en in de akten soms als 'huur' wordt aangeduid.

De vestiging en overdracht van erfrenten is een verschijnsel dat vanaf 1380 geregeld in de akten opduikt. Terwijl twee akten uit 1384 (nummers 36 en 37) verhuur ten naasten brande vermelden, bevat de collectie geen voorbeelden van tijdpacht daterend van voor 1532, waarna ze vrij geregeld voorkomen en termijnen van vijf tot negen jaar noemen. Ook de losrente is een laat verschijnsel: de oudste desbetreffende akte is, *salvo errore*, van 1485. De uitgave bevat voorts veel eigendomsoverdrachten en boedelscheidingen en een groot aantal diversen waaronder wat processtukken, dijkzaken, een paar gevallen van zeventuig, één van naastingsrecht (nummer 188), en levert uiteraard een schat aan gegevens over de topografie en de inwoners van Amsterdam in de late Middeleeuwen.

J. A. Kossmann-Putto

M. Smeyers, B. Cardon, ed., *Flanders in a European perspective. Manuscript illumination around 1400 in Flanders and abroad. Proceedings of the international colloquium Leuven, 7-10 September 1993* (Corpus van verluchte handschriften VIII, Low Countries series V; Leuven: Peeters, 1995, xii + 799 biz., ISBN 90 6831 670 2).

Het tienjarig bestaan van het Studiecentrum Vlaamse miniaturisten van de Katholieke universiteit Leuven en de afsluiting van het onderzoeksproject naar het pre-eyckiaanse realisme in de Vlaamse kunst rond 1400 gaven in 1993 aanleiding tot een tentoonstelling, gericht op het bredere publiek, en een wetenschappelijk colloquium. Het centrale thema, handschriftilluminatie in Vlaanderen omstreeks 1400 in Europees perspectief, wordt in deze handelingen door een internationaal forum van wetenschappers — een adreslijst vinden we achter in het boek — behandeld in vijftig bijdragen, gegroepeerd in vijf delen. De individuele bijdragen behandelen ofwel concrete handschriften, ofwel meer algemene aspecten van deze pre-eyckiaanse stijl in diverse landen van Europa en de kunsthistorische discussies daarover. Een alfabetisch register op naam en vindplaats van de geciteerde en afgebeelde handschriften maakt dat het boek ook als naslagwerk gebruikt kan worden. De benaming 'bundel' is hier nauwelijks op haar plaats: het zorgvuldig uitgegeven omvangrijke boek met tientallen afbeeldingen is een kunstwerk op zich en lokt uit tot kijken en lezen.

De bijdragen gaan de discussie met elkaar aan, elkaar bevestigend of juist nuancerend. In zijn *introductory lecture* 'With a view to reality: the rise of bourgeois-ideals in the late Middle Ages' (3-14) snijdt Herman Pleij een voor hem vast thema aan: de techniek in de kunst van de confrontatie tussen de ideale wereld van het paradijs en het werkelijke leven op aarde. Hij illustreert dit aan de hand van een karikaturale afbeelding van een sneeuwpop in de marge van een religieuze tekst en het literaire thema van de blauwe schuif; volgens Pleij twee uitingen van de waarden van de opkomende stedelijke burgerij.

In deel I, 'The international character of pre-eyckian manuscript illumination and painting', behandelt Albert Châtelet in 'Modalités et origines du réalisme dans l'enluminure parisienne entre 1380 et 1415' (27-39) de kenmerken van het realisme. Een realistische afbeelding van menselijke figuren naast een veelal abstracte weergave van landschap en/of interieur ontwikkelt zich in Parijs omstreeks 1412-1415. Dorine Proske-van Heerdt stelt in haar bijdrage 'Realism at the cradle of illumination in the Northern Netherlands' (111-126) precies deze voor het

realisme als karakteristiek veronderstelde stijlkenmerken ter discussie, door haar uitgewerkt aan de hand van de iconografie van de geboorte van Christus. Zij pleit voor een symbolische interpretatie van de afbeeldingen, hetgeen overigens niet impliceert dat elk detail op die wijze geïnterpreteerd moet worden. Gerardo Boto Varela en Joan Molina Figueras kritiseren in hun bijdrage 'Satire et comique dans l'illustration marginale. Un manuscrit du gothique international Catalan' (155-170) juist weer de symbolische interpretatie, in dit geval van kolderieke marginale afbeeldingen, die met name onder historici populair is. Door de afbeeldingen worden niet zozeer twee tegengestelde werelden tegenover elkaar gesteld, zoals Pleij veronderstelt, maar eerder op confronterende wijze bij elkaar gebracht.

Een interessante maar moeilijke bijdrage in deel II, 'Stylistical and iconographical aspects of pre-eyckian manuscript illumination' is Barbara Baert, 'Aspects of the invention of the Cross. Iconography around 1400 and its relationship with the genre of the classes and the Adamite peasant' (309-325). Hierin wordt de iconografie van de vondst van het Heilig Kruis gekoppeld aan afbeeldingen van de middeleeuwse standenmaatschappij en van de in het zweet zijns aanschijns werkende Adam, een knap staaltje van wat interpretatie van handschriftilluminatie vermag.

Deel III, 'Relations to other arts and crafts', geeft uitdrukking aan het niet alleen internationale maar ook multidisciplinaire karakter van het colloquium. Met name het artikel van Ann Bergmans, 'La peinture murale vers 1400 dans les Pays-Bas Méridionaux. Quelques ensembles dans l'ancien duché de Brabant' (385-399) is hier van belang. Zij maant tot voorzichtigheid bij de datering van muurschilderingen maar ook van miniaturen aan de hand van stijlkenmerken en pleit vooreen minder rigide benadering van de kunstgeschiedenis.

Andere kunstuitingen komen ook aan bod in deel IV, 'Before and after pre-eyckian realism. Sources and effects'. Yona Pinson vergelijkt op zeer heldere wijze in haar bijdrage 'Fall of the angels and creation of Eve of Bosch's Eden. Meaning and iconographical sources' (693-707) enkele linkerpanelen van drieluiken van Hieronymus Bosch uit 1500-1505 met handschriften uit respectievelijk 1250/1270 en 1449/1475, en betreft daarin ook literaire bronnen; een knap staaltje interdisciplinaire arbeid. Eenzelfde interdisciplinariteit treffen we aan in 'Jacob van Maerlant's *SpiegelHistoriael*. Iconography and workshop' (445-456) van Martine L. Meuwese, waarin zij bespreekt hoe de illustrator van dit manuscript zich deels baseerde op de tekst, deels op andere literaire of beeldende bronnen.

De sociaal-economische en cultuurhistorische achtergrond van deze periode in de kunstgeschiedenis wordt in deel V behandeld, 'The social, economic, and intellectual background'. Wim Blockmans, 'The social and economic context of investment in art in Flanders around 1400' (711-720) betreft daarbij ook methodologische problemen: economische historici en kunsthistorici hebben elkaar wederzijds veel te leren.

De *closing lecture* van Gerhard Schmidt, 'Pre-eyckian realism'. Versuch einer Abgrenzung' (747-769) behandelt kort de historiografie over het realisme en de belangrijkste discussies daarin. Volgens hem is het kenmerk van deze stijl niet zozeer zijn realisme, een 'innere Wahrheit' bevattend, maar zijn naturalisme, waarbij het gaat om 'äußere Richtigkeit' (751). Beide elementen worden in de Vlaamse handschriftilluminatie omstreeks 1400 met elkaar verbonden. Schmidt stelt daarbij de term 'voreyekisch' scherp: 'vor-' duidt alleen op de chronologie; deze stijl vloeit niet automatisch over in de eyekiaanse stijl. 'In hohem Maße fraglich aber bleibt es, ob selbst die genaueste Kenntnis aller niederländischen Manifestationen des voreyekischen Realismus die eigentlichen Wurzeln der eyckischen Malerei bloßzulegen vermag' (760). Een uitdagender aanmoediging om het onderzoek voort te zetten kan men zich nauwelijks wensen.

F. de Gruben, *Les chapitres de la Toison d'Or à l'époque bouguignonne (1430-1477)* (Mediaevalia Lovaniensia. Series I, Studia XXII; Leuven: Leuven university press, 1997, xlvii + 613 biz., Bf3650,-, ISBN 90 6186 746 0).

Dankzij met name diverse series bewaard gebleven rekeningen kan de auteur een nauwgezet overzicht geven van de activiteiten van de in 1430 door de Bourgondische hertog Filips de Goede gestichte Orde van het Gulden Vlies gedurende de regeringsperiode van haar twee eerste soevereinen, de reeds genoemde Filips en diens zoon Karel de Stoute (januari 1430-januari 1477). Het is en blijft de vraag wat deze orde nu maatschappelijk heeft betekend, *n'en déplaie* de vaststelling dat zij voor de beide eerste soevereinen 'un instrument de leur pouvoir, une vitrine de leur grandeur et de leurs ambitions' betekende.

Met de orde beoogde Filips de Goede het geloof en de kerk te behoeden en de samenhang van zijn landen te bevorderen. De Sainte-Chapelle te Dijon werd in januari 1432 de zetel van de orde met als devotieel concentratiepunt het door paus Eugenius IV aan Filips de Goede als beloning voor diens houding op het Concilie van Basel geschonken wonderbaarlijke Heilig Sacrament. Na de tragische dood van Karel de Stoute werd de zetel van de orde naar Brussel verplaatst, maar bleef de Sainte-Chapelle van Dijon haar devotieele functie ten behoeve van de orde vervullen.

De orde telde onder de soeverein 24 ridders, het kapittel van de Sainte-Chapelle onder de deken 24 kanunniken. Was de orde in eerste instantie exclusief, vanaf 1440 werd het bij uitzondering mogelijk ook tot een andere orde te behoren. De soeverein van de orde stonden als ambtsdragers ten dienste de kanselier — de spil van de organisatie —, de trésorier, de griffier en de 'wapenkoning', de bode (heraut) van de orde. De eerste 24 ridders waren door de soeverein zelf gekozen, vervolgens werden hun opvolgers via geheime stemmingen gekozen (zie ook R. de Smedt, ed., *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or au XVe siècle. Notices bibliographiques* (Kielser Werkstücke, Reihe D. Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters III; Frankfurt am Main, 1994)).

Men werd ridder voor het leven, maar men kon worden uitgesloten wegens ketterij, verraad en vaandelvlucht, wat in deze periode drie ridders overkwam: twee in 1430 door Filips de Goede uitverkoren ridders wegens vaandelvlucht nog voordat zij hun eed hadden afgelegd en een wegens tovenarij in 1468. Drie ridders werden in 1468 van de feestelijkheden uitgesloten omdat Karel de Stoute hen van samenzwering verdacht.

De ridders kwamen regelmatig in kapittel bijeen, tot 1451 beginnend op de vooravond van 29 november, de feestdag van Andreas, met Maria de patroon van de orde, vanaf 1451 met 2 mei als voornaamste dag; de reden tot die verandering is onbekend gebleven. Het was de bedoeling dat er jaarlijks een kapittel zou worden georganiseerd, maar daarin kwam al de klad in 1434, toen vanwege grensproblemen alleen een feest op 29 november voor de toevallig in Dijon in de omgeving van de hertog aanwezige ridders werd georganiseerd, wat voorts blijkt uit vruchteloze plannen voor de jaren 1437, 1438 en 1439 en de na 1440 gevolgde praktijk met in principe kapitels om de vijf jaar. In de behandelde periode werden twaalf kapitels gehouden in Rijsel (1431, 1436), Brugge (1432, 1468), Dijon (1433), Brussel (1435), Sint-Omaars (1440, 1461), Gent (1445), Mons (1451), Den Haag (1456) en Valenciennes (1473).

Na de inleiding over de stichting en de structuur van de orde en een hoofdstuk over de organisatie volgen de rapportages van de kapitels, afgesloten met een summier concluderend hoofdstuk, waarin wordt herhaald wat in het begin is gesteld: de instelling van de orde heeft aan haar doel beantwoord. Het boek wordt gecompleteerd met de publicatie van 346 *pièces justificatives*, de namenlijst van de ridders tussen 1430 en 1477, een opgave van de 57 illustra-